

Θανάσης Ν. Παπαθανασίου

Ὁ πάσχων Θεός, ὁ σύντροφος Θεός*

Ἐλιέζερ Βίτζελ ἐπέζησε. Ἐπέζησε τῆς φρίκης στοῦ Ἄουσβιτς καὶ στοῦ Μπούχενβαλτ, ὅπου βρέθηκε κρατούμενος σὲ ἡλικία δεκαπέντε μὲ δεκάξι ἐτῶν. Χρόνια ἀργότερα, μετὰ ἀπὸ πολὺπλοκες διαδρομές, μίλησε συγκλονιστικά μέσα ἀπὸ τὸ βιβλίο του ὑπὸ τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο *Νύχτα*. Στέκομαι σὲ ἓνα σημεῖο του:

Μιά μέρα τὰ Ἔς-Ἔς ἀπαγχόνισαν τρεῖς Ἑβραίους, δύο ἄντρες κι ἓνα ἀγόρι, μπροστὰ σ' ὄλους τοὺς φυλακισμένους. Ἴδιως ἡ μοίρα τοῦ ἀγοριοῦ πάγωσε τοὺς παραταγμένους θεατές.

«Ποῦ εἶναι ὁ φιλεύσπλαγχος Θεός; Ποῦ εἶναι;», ρώτησε κάποιος πίσω μου [...]. Μετὰ ἀπὸ λίγο ἤρθε ἡ ὥρα νὰ παρελάσουμε μπροστὰ ἀπὸ τὰ θύματα. Οἱ δύο ἄντρες εἶχαν πεθάνει. Οἱ γλώσσες τους κρέμονταν ἔξω, πρησμένες καὶ μαβιές. Ὅμως ἡ τρίτη κρεμάλα ἀκόμη κουνιόταν: τὸ παιδί [...] ἀκόμα ἀνέπνεε. Κι αὐτὸ συνεχίστηκε γιὰ πᾶν ἀπὸ μισὴ ὥρα, μὲ τὸ παιδί σὲ ρόγχο μετὰξὺ ζωῆς καὶ θανάτου, νὰ σπαρταράει μπροστὰ στὰ μάτια μας [...]. Ἀκόμη ζοῦσε ὅταν πέρασα ἀπὸ μπρὸς του. Ἡ γλώσσα του ἦταν ἀκόμη κόκκινη καὶ τὰ μάτια του δὲν εἶχαν σβῆσει ἀκόμη. Ἀπὸ πίσω μου ἄκουσα τὸν ἴδιο ἄντρα νὰ ρωτᾷ: «Γιὰ τ' ὄνομα τοῦ Θεοῦ, ποῦ εἶναι ὁ Θεός;»¹.

* Ἐπεξεργασμένο κείμενο εἰσήγησης στὴν ἡμερίδα «Ὁ Θεὸς πάσχει», διοργανωμένη ἀπὸ τὸν ἀν. καθηγητὴ τοῦ Τμήματος Κοινωνικῆς Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ΕΚΠΑ Σωτήριου Δεσπότη, στοῦ Δουροῦτειο Πνευματικὸ Κέντρο τῆς ἐνορίας Ἁγ. Ἀσωμάτων Θηρείου & Ἁγ. Γεωργίου (Χατζηκώστα), τὸ Σάββατο 20 Ἀπριλίου 2013.

1. Ellie Wiesel, *Night* (μτφρ. ἀπὸ τὰ γαλλικά: Marion Wiesel), Hill & Wang, New York 2006, σσ. 64-65 [ἀπόδοση δική μου· στὰ ἑλληνικά ἔχει κυκλοφορήσει ὡς Ἐλί Βίτζελ, *Ἡ Νύχτα* (μτφρ. Γιώργος Ξενάριος), ἐκδ. Μεταίχμιο, Ἀθήνα 2007, ἀλλὰ δὲν ἔχω κατορθώσει νὰ τὸ βρῶ]. Τὸ βιβλίο πρωτοεκδόθηκε σὲ ἐκτεταμένη μορφή στὴ γερμανοεβραϊκὴ γλώσσα γίντις τὸ 1954, καὶ πολὺ συνομιεμένο στὰ γαλλικά τὸ 1958. Αὐτὴ, ἡ δευτέρη μορφή του, εἶναι ἐκείνη πού στὴ συνέχεια καθιερώθηκε (καὶ χρησιμοποιοῦ). Ἐχει προκαλέσει διεθνῶς μεγάλες συζητήσεις, ἀναλύσεις, ἐπαίνους, ἀλλὰ καὶ ἀμφισβητήσεις, ἀκόμη καὶ περιστατικῶν πού μνημονεύει. Αὐτὸ πάντως πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ δὲν εἶναι ἡ ἱστορικὴ ἀκριβολογία, ἀλλὰ ἡ ὀπτικὴ τὴν ὁποία καταθέτει ὁ Βίτζελ καὶ ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ τροφοδοτήσῃ περαιτέρω προβληματισμούς, ὅπως, λ.χ. συνέβη μὲ τὸν χριστιανὸ θεολόγο Jürgen Moltmann, *The Crucified God* (μτφρ. R. A. Wilson & John Bowden), SCM Press, 2001, σ. 283. Γιὰ τὴ συζήτηση πού πυροδότησε, βλ. ἐνδεικτικὰ Thomas G. Weinandy, *Does God*

Τί μᾶς μεταφέρει ἐδῶ ὁ Βίτζελ; Τὴν ἀμηχανία, τὸ ἀδιέξοδο μπροστὰ στὸ ἀπόλυτο κακό. Τὴν σπαραχτικὴ ἀμηχανία ποὺ ὀδηγεῖται στὸ ἐρώτημα: Τί κάνει ὁ Θεός μπροστὰ στὸν ἀνυπόφορο πόνο καὶ στὸ ἀδιανόητο ἄδικο; Ἀπλὰ παρατηρεῖ;

Προδήλωσ ὑπάρχουν ἄνθρωποι ποὺ θεωροῦν βλάβη ἕνα τέτοιο ἐρώτημα. Καὶ ὅμως, ἂν πρόκειται γιὰ πραγματικὴ κραυγὴ κι ὄχι γιὰ ρητορικὸ σχῆμα, τότε εἶναι ἐρώτημα ποὺ μόνον πιστὸς μπορεῖ νὰ ξεστομίσει: ἄνθρωπος ποὺ πιστεύει στὸν Θεὸ καὶ τοῦ λείπει ὁ Θεός. Εἶναι ἐρώτημα βγαλμένο ἀπὸ τὰ ἔγκατα τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας, βιωμένο ἀπὸ ἀμέτρητους τυραννισμένους σὲ ἀμέτρητες ἐποχὲς καὶ τόπους, τὸ ὁποῖο ὅμως τὰ ναζιστικὰ στρατόπεδα συγκέντρωσης τὸ κατέστησαν ἐμβληματικό. Εἶναι ἡ κραυγὴ τοῦ Ἰερεμίας καὶ ἡ κραυγὴ τοῦ Δαβὶδ, ποὺ θέτουν τὸ ἀρχαῖο ἐρώτημα γιὰ τὴν ἀρχαία ἀγωνία:

Κύριε, ἐσύ εἶσαι δίκαιος. Πῶς μπορῶ νὰ διαμαρτυρηθῶ ἐναντίον σου; Ὅμως θέλω νὰ ἐρωτήσω κάτι σχετικὰ μὲ τὴ δικαιοσύνη: Γιατί εὐτυχοῦν οἱ ἀσεβεῖς;²

Ὡς πότε, Κύριε, οἱ ἀσεβεῖς, ὡς πότε οἱ ἀσεβεῖς θὰ θριαμβεύουν; [...] Τσακίζουν, Κύριε, τὸ λαὸ σου, καταπιέζουν ἐκείνους ποὺ σοῦ ἀνήκουν. Χῆρες καὶ ξένους ἐξοντώνουν, καὶ τὰ ὄρφανὰ δολοφονοῦν. Λένε: «Δὲ βλέπει ὁ Κύριος· τίποτα δὲν καταλαβαίνει ὁ Θεὸς τοῦ Ἰακώβ»³.

Εἶναι τὸ περίφημο ἐρώτημα τῆς θεοδικίας: Πῶς συμβιβάζεται ἡ κυριαρχία τοῦ κακοῦ στὸν κόσμον μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς Θεοῦ ποὺ εἶναι πανάγαθος καὶ παντοδύναμος; Ἀπαντήσεις ἔχουν δοκιμαστῆ ἀμύπητες. Ὅσο, ὅμως, συμπαγεῖς κι ἂν εἶναι, παραμένει, πέρα ἀπὸ κάθε θεολογικὴ ἐκλογίκευση, κάτι ἐντελῶς δυσβάστακτο: Τὸ νὰ καλπάζει ἀνεμπόδιστη ἡ ἀνείπωτη ὀδύνη, καὶ ὁ Θεὸς νὰ φαίνεται ὅτι παρακολουθεῖ βουβὸς τὴν ἀγωνία τῶν θυμάτων.

Τὸ ἐρώτημα τὸ συναντᾶμε κάπως καὶ στὴ Μεγάλῃ βδομάδα. Ὁ Χριστὸς ὀδεύει πρὸς τὴ σταύρωσή του. Περνᾷ μπροστὰ ἀπὸ τὴ μητέρα του, ἡ ὁποία σπαρακίζει: «Δὸς μοι λόγον, Δόγε. Μὴ σιγῶν παρέλθῃς με»⁴. Μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ κραυγὴ ὄλων τῶν μανάδων ποὺ εἶδαν τὰ παιδιά τους νὰ πεθαίνουν πρὶν ἀπὸ αὐτές. Ἀλλὰ ὁ Χριστὸς τὴν προσπερνᾷ σιωπηρὸς. Λίγο ἀργότερα, ἐπὶ τοῦ σταυροῦ, ὁ ἴδιος κραυγάζει: «Θεὸ μου, Θεὸ μου, γιατί μὲ ἐγκατέλειψες;». Τὸ ἀξιοπαρατήρητο εἶναι ὅτι αὐτὰ τὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν 22ο Ψαλμὸ, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη. Στὸ πρῶτο μέρος ὁ δίκαιος παραπονεῖται στὸν Θεὸ γιὰ ἐγκατάλειψη⁵. Στὸ δεῦτερο μέρος, ἀφήνεται στὸν Θεὸ μὲ

suffer?, University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana 2000, σσ. 3-4, καθὼς καί: http://en.wikipedia.org/wiki/Night_%28book%29#Writing_and_publishing (22-2-2014).

2. Ἱερ. 12:1. Τὴ μεταφράση τῶν βιβλικῶν κειμένων τὴν παίρνω ἀπὸ τὴς ἐκδόσεις *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη. Μετάφραση ἀπὸ τὰ πρωτότυπα κείμενα*, καὶ *Ἡ Καινὴ Διαθήκη. Τὸ πρωτότυπο κείμενο μὲ μετάφραση στὴ δημοτικὴ*, ἐκδ. Ἑλληνικῆς Βιβλικῆς Ἐταιρίας, Ἀθήνα 1997 καὶ 1989 ἀντίστοιχα.

3. Ψαλμ. 94 (93): 3-7.

4. Μ. Πέμπτη ἐσπέρας, ὁ οἶκος.

5. Σάββας Ἀγουρίδης, «Τὰ πάθη τοῦ Χριστοῦ κατὰ Ματθαῖον», στοῦ ἴδιου, *Θεολογία καὶ κοινωνία σὲ διάλογο*, ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 1999, σ. 279. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, στὰ εὐαγγέλια τοῦ

έμπιστοσύνη. Ὁ Χριστός, ὅμως, ἐπὶ τοῦ σταυροῦ χρησιμοποίησε μόνο τὸ πρῶτο μέρος τοῦ Ψαλμοῦ: ἐξέφρασε μόνο τὴν ἐγκατάλειψη. Καὶ ἐνῶ στὴ βάπτισμα εἶχε ἀκουστῆ ἢ φωνὴ τοῦ Πατρὸς, καὶ ἐνῶ πρὶν ἀπὸ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο ὁ Πατέρας ἐπίσης διαβεβαίωσε ὅτι τὸ πάθος τοῦ Υἱοῦ θὰ ἦταν ὁ δοξασμός του, κατὰ τὴν ἀγωνία ἐπὶ τοῦ σταυροῦ δὲν ἔρχεται φωνὴ ἐξ οὐρανοῦ. Βρισκόμαστε στὰ ἐγκατα ἐνός μυστηρίου.

Ξαναγυρίζω στὴν ἀφήγηση τοῦ Βίζελ καὶ συνεχίζω ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου σταμάτησα, ἀπὸ τὸ ψιθυριστὸ ἐρώτημα, δηλαδή, «Ποῦ εἶναι τώρα ὁ Θεός;»:

Καὶ τότε ἄκουσα μέσα μου μιὰ φωνὴ νὰ ἀπαντᾷ: «Ποῦ εἶναι; Ἐδῶ ἀκριβῶς εἶναι. Κρέμεται σ' αὐτὲς τὶς ἀγχόνες»⁶.

Τὴν ἀπάντηση αὐτὴ μπορεῖ κάποιος νὰ τὴν ἐνοήσῃ ὡς θανάτωση-ἐκμηδένιση τοῦ Θεοῦ, δηλαδή ὡς πραγματικὴ ἀπόσυρση καὶ ἀπουσία του στὸ ἐξῆς ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ. Ὁ ἴδιος ὁ Βίζελ βίωσε ἕναν τέτοιο μηδενισμό, ζώντας, σὺν τοῖς ἄλλοις, τὴν κατάρρευση καὶ ἐντέλει τὸν θάνατο τοῦ συγκαταμένου πατέρα του, τὸν ὁποῖο μάταια ὁ ἔφηβος Ἐλιέζερ πάσχισε νὰ βοηθήσῃ⁷. Ἀλλὰ καὶ μετὰ ἀπὸ πολλὰ χρόνια, ἦταν χαρακτηριστικὸς ὁ διάλογος ποὺ καταγράφει ὁ Βίζελ στὰ ἀπομνημονεύματά του. Ρώτησε ὁ ἴδιος τὸν ραβίνο: «Πῶς μπορεῖς νὰ πιστεῦεις στὸν Θεὸ μετὰ τὸ Ἄουσβιτς;». Καὶ ὁ ραβίνος τοῦ ἀπάντησε: «Πῶς μπορεῖς νὰ μὴν πιστεῦεις στὸν Θεὸ μετὰ τὸ Ἄουσβιτς;», ἐξηγώντας ὅτι μόνο στὸν Θεὸ μπορεῖ νὰ πιστεῦει κανεὶς ἀπὸ τὴν ὥρα ποὺ στὸ Ἄουσβιτς ἀχρειώθηκε καὶ ἠττήθηκε ἡ ἀνθρωπότητα. Ὁ Βίζελ δέχτηκε τὰ λόγια του ὡς ἄλλο ἓνα ἐρώτημα, τὰ ἀπέριψε ὅμως ὡς ἀπάντησιν⁸.

Ὡστόσο, ἡ θανάτωση τοῦ Θεοῦ μπορεῖ πράγματι νὰ διαβαστεῖ διαφορετικὰ, καὶ νὰ ἀνοίξουν ἄλλοι ὀρίζοντες – χωρὶς πάντως αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι πρόκειται γιὰ εὐκόλο ἐγχείρημα.

Ἡ ματιὰ μας χρειάζεται νὰ στραφεῖ ἀκριβῶς σ' αὐτὸν ποὺ κρέμεται στὴν ἀγχόνῃ ἢ, ἀλλιῶς, σ' αὐτὸν ποὺ κρεμάται ἐπὶ ξύλου. Εἶναι τὸ παράδοξο τοῦ Σταυροῦ. Γιατί ἄραγε ὁ Χριστὸς δὲν ἔμεινε ἀπέθαντος; Ἡ, γιατί δὲν πέθανε σὲ βαθιὰ γηρατειὰ ἕναν θάνατο ἥρεμο καὶ τιμημένο, περίπου σὰν αὐτὸν ποὺ ὄνειρεῦται ὁ Βάρναλης στὴ «Μάνα τοῦ Χριστοῦ», περιτριγυρισμένος ἀπὸ ἀγαπη-

Ματθαίου (27: 46-50) καὶ τοῦ Μάρκου (15: 34-37), ἀμέσως μετὰ ἀπὸ αὐτὸ τὸ παράπονο ὁ Χριστὸς ἐβγαλε μιὰ δυνατὴ κραυγὴ καὶ ξεψύχησε, μένοντας χωρὶς ἀπάντηση. Στὸ Λουκᾶ (23: 46) ὁ Ἰησοῦς ὁμοίως ἀπευθύνεται στὸν Πατέρα μὲ τὴν φράση «Στὰ χέρια σου παραδίνω τὸ πνεῦμα μου» καὶ ξεψυχᾷ ἐπίσης χωρὶς νὰ λάβῃ ἀπάντηση, στὸν δὲ Ἰωάννη (19: 30) λέει ἀπλῶς «τετέλεσται». Ἡ ἀπουσία ἀπάντησης ὑπογραμμίζει τὸ τραγικὸ, δὲν σημαίνει ὅμως ἀπουσία τοῦ Πατρὸς ἢ προσοπτικῆς (πρβλ. Πράξ. 2: 32, Α' Κορ. 15: 15). Τὸ «τετέλεσται» στὸν Ἰωάννη σημαίνει ὅτι ὅλες οἱ προφητείες ἐκπληρώθηκαν καὶ ὅτι ἡ ἀποστολὴ ἐκτελέστηκε. Ἦπ' αὐτὸ τὸ πρίσμα, ἡ ἐν λόγῳ ἐκούσια πρόσληψη τῆς τραγικότητος συνιστᾷ νίκη. Βλ. Σάββας Ἀγουρίδης, *Τὸ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιο. Β' κεφ. 13-21*, ἐκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 251-252.

6. Wiesel, *Night*, ὁ.π., σ. 65.

7. Βλ. *Elie Wiesel's Night. Bloom's Modern Critical Interpretation* (Harold Bloom, ed.), Infobase Publishing, New York 2010. Ἀπὸ αὐτὸ, βλ. ἰδίως Frederick Downing, «Elie Wiesel and Post-Holocaust Theological Reflection», σσ. 147-168.

8. Elie Wiesel, *All Rivers Run to the Sea: Memoirs*, Schocken Books, New York 1995, σ. 403.

μένα πρόσωπα;⁹ Τὸ κλειδί ἴσως βρίσκεται ἀκριβῶς ἐδῶ: Ὁ Χριστὸς ἦρθε γιὰ πόλεμο. Ἦρθε γιὰ νὰ καταστρέψει τὰ ἔργα τοῦ διαβόλου¹⁰. Καὶ ἐνῶ εἶχε τὴν ἐξουσία νὰ μὴ πεθάνει κἀν, πεθαίνει θάνατο μὲ τὰ πιὸ ἀκραία χαρακτηριστικά: θάνατο ὀδυνηρό, ἀτιμωτικό καὶ σὲ ἐγκατάλειψη. Γιατί; Διότι αὐτὴ εἶναι ἡ ἀνθρώπινη κατάσταση. Ἄν ὁ Χριστὸς πέθαινε ἄλλον θάνατο, τότε ἡ ἐνανθρώπιση του δὲν θὰ ἦταν πλήρης. Δὲν θὰ εἶχε προσλάβει τὴν πληρότητα τοῦ ἀνθρώπου, τὶς ἐσχατιῆς τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, τὴν ἄβυσσο τοῦ παράλογου ποῦ τυραννᾷ τὸν ἄνθρωπο. Ὁ Χριστὸς φορτώθηκε ἐκούσια στὸν ἑαυτό του τὸ τραγικό, γιὰ νὰ διανοίξει στὸ τραγικό μιὰν ἐνδοχώρα, τὴν ὁποία αὐτὸ ἀπὸ μόνο του δὲν ἔχει. Ἄν τὸ τραγικό δὲν τὸ συναντήσει ὁ ἴδιος ὁ Θεός, ἂν ἐνδοχώρα δὲν γίνεῖ ἡ ἴδια ἡ ζωὴ τοῦ Θεοῦ, τότε τὸ τραγικό θὰ εἶναι τὸ τέρμα τῶν πάντων.

Ποιός, λοιπόν, κρεμάστηκε στὸν σταυρό; Ποὺ σημαίνει, ποιός ἀναμετρήθηκε μὲ τὸ τραγικό αὐτοπροσώπως; Ποιός ἔπαθε;

Ἡ ἀπάντηση ποῦ συχνὰ δίνεται εἶναι ὅτι ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ὁ Χριστὸς ἔπαθε ὡς ἄνθρωπος, ἀλλὰ ὡς Θεός ἔμεινε ἀπαθής, ἀφοῦ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει πάθος, ὀδύνη καὶ ἄρα μεταβολὴ στὸν Θεό. Ἡ σκέψη αὐτὴ ἔχει πολὺ παλιὲς ρίζες. Ἦδη τὸ ἀντάμωμα τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὸν ἐλληνορωμαϊκὸ κόσμο εἶχε δημιουργήσει μιὰ ἔνταση, ἓνα ἐρώτημα, μιὰ διεκυστίνδα.

Ἀπὸ τὴ μιὰ, ὁ Θεὸς τῆς Βίβλου παρουσιάζεται ὡς ἓνας Θεός σὲ κίνηση, σὲ δράση, ἓνας Θεός ἐργαζόμενος καὶ ζηλωτής. Ἐνας Θεός ποῦ σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐμφανίζεται νὰ ἔχει ἀμετάβλητες ἀποφάσεις, καὶ ἄλλοτε ἐμφανίζεται νὰ ἀλλάζει γνώμη – κι αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ (ἢ σπλαχνικὴ, μάλιστα, ἀλλαγὴ) εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ ποῦ θλίβει τὸν Ἰωῆ, ὅταν διαπιστώνει ὅτι ὁ Κύριος τελικὰ δὲν θὰ καταστρέψει τοὺς Νινευίτες, ὅπως εἶχε προαναγγεῖλει¹¹. Σὲ κάθε περίπτωση, μέσα ἀπὸ ἓνα μπαράζ ποιητικῶν καὶ ἀνθρωποπαθῶν ἐκφράσεων ἡ Βίβλος δίνει τὴ διαβεβαίωση ὅτι ὁ Θεός δὲν εἶναι μιὰ οὐσία ἀδρανῆς καὶ ἄσχετη πρὸς τὴν ἱστορία.

Ὁ Θεός τῶν φιλοσόφων, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐδραζόταν στὴν ἰδέα ὅτι γιὰ νὰ εἶναι Θεός ὁ Θεός δὲν μπορεῖ νὰ γνωρίζει οἰαδήποτε κίνηση, ἀλλαγὴ, πάθος. Αὐτὴ ἡ φιλοσοφικὴ ἀντίληψη φαινόταν νὰ ἐνισχύει τὶς ὅποιες ἐβραϊκὲς τάσεις ὑπὲρ ἐνὸς ἀπαθοῦς Θεοῦ. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ πρῶτος ποῦ ἔγραψε πραγματεία περὶ τοῦ ἀμεταβλήτου τοῦ Θεοῦ ἦταν ὁ Φίλων ὁ Ἰουδαῖος (20 π.Χ. - 50 μ.Χ.), ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστὸν προσπάθησε νὰ συγκεράσει τὴν ἐλληνιστικὴ φιλοσοφία μὲ τὸν Ἰουδαϊσμό¹².

Ἔτσι, στὸ διάβα τῶν αἰώνων, συχνὰ τονίστηκε ἐξαιρετικὰ τὸ ἀπαθὲς τοῦ

9. Κώστας Βάρναλης, «Ἡ μάνα τοῦ Χριστοῦ», στοῦ ἴδιου, *Τὸ φῶς ποῦ καίει*, ἐκδ. Κέδρος, Ἀθήνα χ.χ., σ. 71.

10. Ἰω. 3: 8.

11. Ἰω. 3: 10, 4: 1-3.

12. Weinandy, *ὁ.π.*, σ. 19. Πρβλ. Hans Küng, *Incarnation de Dieu*, σσ. 565-566, ὅπως παρατίθεται στὸ π. Δημήτριος Στανιλοάε, *Ὁ Θεός εἶναι ἀγάπη* (μτφρ. Νίκος Μαρτσούκας), ἐκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 100: «Στὴν ἐλληνικὴ μεταφυσικὴ ἡ γνώση καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ κόσμου ἀποδείκνυαν ἦρθε μιὰ ἐλλειψὴ τῆς θεότητας. Γι' αὐτὸ ὑπέθεσαν ὅτι γνώση καὶ ἀγάπη ἐνὸς ἄλλου ἢ τοῦ ἑαυτοῦ τῆς ἔπρεπε ν' ἀποκλειστοῦν ἀπὸ τῆς θεότητας [...]. Τὸ γίγνεσθαι γενικὰ σήμαινε ἐλλειψὴ. Γι' αὐτὸ μὲ κανένα τρόπο δὲν μποροῦσε νὰ νοηθεῖ γίγνεσθαι στὴ θεότητα».

Θεοῦ, σὲ ἀντιδιαστολή πρὸς τὸ παθητὸ τῆς ἀνθρώπινης φύσης τοῦ σαρκωμένου Υἱοῦ¹³. Σὰ νὰ λέμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος Ἰησοῦς πάσχει, ὁ Υἱὸς ὅμως ἀπλῶς παρακολουθεῖ. Ἡ στατικότητα ἀναδεικνύεται σὲ κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ Θεοῦ, γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ πληρότητά του: τὸ ἀνευθεὲς καὶ τὸ ἀμετάβλητό του. Αὐτὴ ὅμως ἡ στατικότητα ἔφερε τὸν Θεὸ σὲ ἀγεφύρωτη ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, καὶ ἰδίως σὲ στιγμὲς ὅπου ἡ ἀνθρώπινη τραγικότητα κορυφωνόταν μέσα στὸ αἶμα, τὸν πόνο καὶ τὸ παράλογο.

Μετά, λοιπόν, τὴν ἐμπειρία τοῦ Ἄουσβιτς, καὶ ἀντιδρώντας στὴν ἰδέα ἐνὸς ἀμέτοχου Θεοῦ, σημαντικοὶ θεολόγοι ὅπως οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ Χέριμπερτ Μόλτμαν (1927 - 2006) καὶ Χὰνς Κύνγκ (1928-), οἱ προτεστάντες Γιούργκεν Μόλτμαν (1926-) καὶ Τσόαν-Σὲν Σόνγκ (1929-), καὶ ἄλλοι, μίλησαν, μὲ διαφορετικὲς ἐμφάσεις ὁ καθένας, γιὰ πάθος τοῦ Θεοῦ ἢ γιὰ πάθος τῆς θεότητας, ἀκόμα καὶ γιὰ μεταβολὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ¹⁴. Σὲ διάλογο μὲ ὀρισμένους ἀπὸ αὐτοὺς ἀπὸ Ὁρθόδοξης πλευρᾶς ἤρθε ὁ π. Δημήτριος Στανιλοάε (1903-1993), σὲ ἄλλα σημεῖα συμφωνώντας καὶ σὲ ἄλλα διαφωνώντας, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω. Ἀλλὰ ἄς ξεκινήσουμε μὲ μιὰ ψηλάφηση τῆς Ὁρθόδοξης αὐτοσυνηθισίας (ἡ ὁποία συχνὰ θολώνει σὲ ἀλαζονεία).

Τὸ περισπούδαστο βιβλίον τοῦ Μόλτμαν ἐπιγράφεται *Ὁ σταυρωμένος Θεός*¹⁵. «Βλασφημία!», μοῦ εἶπε κάποιος εὐσεβῆς φίλος πρὸ καιροῦ, ὅταν τοῦ τὸ ἀνέφερα. «Ἐσταυρωμένος ἄνθρωπος ναί, Ἐσταυρωμένος Θεός ποτέ!» Δὲν τοῦ ζήτησα νὰ διαβάσει τὸ βιβλίον. Τοῦ ζήτησα μόνον νὰ σκύψει στὴν Ὁρθόδοξη παράδοση. Καὶ νὰ προσέξει ὅτι τὴ Μεγάλῃ Πέμπτῃ οἱ πιστοὶ ἀπευθύνονται στὸν Χριστὸ περίπου μὲ τὸν τίτλον τοῦ βιβλίου τοῦ Μόλτμαν, λέγοντας: «Σὲ τὸν σταυρωθέντα Θεὸν ἡμῶν ὑμνοῦμεν»¹⁶. Ἀκόμα παραπέρα: τὴ Μεγάλῃ Πέμπτῃ θὰ ἀκούσουμε τὸν συγκλονιστικὸ ὕμνον: «Σήμερον κρεμάται ἐπὶ ξύλου ὁ ἐν ὕδασι τὴν γῆν κρεμάσας». Ποιὸς, λέει ὁ ὕμνος, ὅτι κρεμάται ἐπὶ ξύλου; Ὁ ἄνθρωπος Ἰησοῦς; Ὁχι. Ὁ ἐν ὕδασι τὴν γῆν κρεμάσας κάποτε, δηλαδὴ ὁ δημιουργὸς ὁ Θεός. Καὶ πῶς ὀνομάζει τὴ Μεγάλῃ Παρασκευῇ ἡ ὑμνολογία μας τὴν ταφὴν τοῦ Χριστοῦ; Ταφὴ ἐνὸς ἀδειου κουφαριοῦ; Ὁχι! Τὴν ὀνομάζει «θεόσωμον ταφήν». Ἡ ὑμνολογία, δηλαδή, μιλά γιὰ συμμετοχὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ (τοῦ Υἱοῦ, δηλαδή) στὸ πάθος!

Μήπως, ὅμως, αὐτὲς οἱ ἐκφράσεις τῆς ὑμνολογίας δὲν πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπόψην κυριολεκτικά; Μήπως λένε καὶ δυὸ λόγια παραπάνω, λόγῳ ποιητικῆς ἀδειίας; Νομίζω πῶς συμβαίνει τὸ ἀντίθετο! Οἱ ὕμνοι αὐτοὶ (καὶ εἶναι δεκάδες στὶς μεγαλοβδομαδιατικὲς ἀκολουθίες) ἀποτυπώνουν ὀλοζώντανα τὴν καρδιά

13. Βλ. Στανιλοάε, *Ὁ Θεὸς εἶναι ἀγάπη*, ὁ.π., σ. 33, Moltmann, ὁ.π., σσ. 235-265.

14. Βλ. Weinandy, ὁ.π., Στανιλοάε, *Ὁ Θεὸς εἶναι ἀγάπη*, ὁ.π., καθὼς καὶ Choan-Seng Song, *The Compassionate God; An Exercise in the Theology of Transposition*, SCM Press, Orbis Books, Maryknoll, New York 1982.

15. Ὁ Μόλτμαν εἶδε τὴν ἀφήγηση τοῦ Βίτζελ ὡς ἐκφάνση τῆς ραββινικῆς θεολογίας περὶ αὐτοταπεινώσεως τοῦ Θεοῦ καί, ὡς χριστιανὸς ὁ ἴδιος, τόνισε ὅτι «κάθε ἄλλη ἀπάντηση [σ.π. πλην τοῦ ὅτι ὁ Θεὸς κρέμεται στὶς ἀγχόνες] θὰ ἦταν βλασφημία. Δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ ἄλλη χριστιανικὴ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτοῦ τοῦ βασιανισμοῦ. Τὸ νὰ κάνουμε λόγο γιὰ ἕναν Θεὸ πού δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ὑποφέρει, θὰ ἔκανε τὸν Θεὸ δαίμονα» (Moltmann, ὁ.π., σ. 283).

16. Μ. Πέμπτη ἀπόγευμα, ἀντίφωνο ιε'.

τοῦ μυστηρίου, ὅπως αὐτὴ ἔχει ἐκφραστῆ σὲ μία ἀπὸ τὶς ἀρχαιότερες ὁμολογίες τῆς πρώτης Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία παραδόθηκε στὸν Παῦλο, ὁ ὁποῖος καὶ μᾶς τὴν παρέδωσε κατόπιν: «Ὁ Χριστὸς πέθανε, σύμφωνα μὲ τὶς Γραφές, γιὰ τὶς ἁμαρτίες μας»¹⁷.

Σὲ σχέση μὲ αὐτὲς τὶς δύο ἀντίθετες τάσεις (ἄφ' ἐνὸς τῆ φιλοσοφικῆ ἐννόη-ση τοῦ Θεοῦ ὡς ἀκίνητης οὐσίας, καὶ ἄφ' ἐτέρου σύγχρονες θεολογίες τοῦ οἰκου-μενικοῦ χώρου ποὺ μιλοῦν γιὰ ἕναν θεὸ προσωπικὸ μὲν, ἀλλὰ ἀνολοκληρωτὸ, ὁ ὁποῖος μεταβάλλεται καὶ εἶναι ἐν τῷ γίνεσθαι), ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία καλεῖται νὰ διαλεχθεῖ, νὰ μαρτυρήσει καὶ νὰ γονιμοποιήσει δυναμικὰ στοιχεῖα τῆς πα-ράδοσός της. Θὰ προσπαθῶ νὰ ἐπισημάνω κάποια.

Ἡ δογματικὴ μᾶς λέει ὅτι στὴν περίπτωση τοῦ Χριστοῦ ἡ ἔνωσις τῶν δύο φύ-σεων (τῆς θεϊκῆς καὶ τῆς ἀνθρώπινης) εἶναι ὑποστατικὴ. Πράγμα ποὺ σημαί-νει ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι μία ὑπόστασις, ἕνα πρόσωπο, μὲ δύο φύσεις. Ἐπὶ τοῦ σταυροῦ, λοιπόν, ἔπαθε ὁ Θεάνθρωπος – ὄχι ἀπλῶς ἕνας ἄνθρωπος ὀνόματι Ἰησοῦς. Ἔτσι, κατὰ ἕναν μυστήριό τρόπο, ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς συμμετεῖχε στὴν ὀδύ-νη καὶ τὸ πάθος, χωρὶς ταυτόχρονα νὰ ὑφίσταται ἀλλοίωσις ἢ θεῖα φύσις του. Εἶναι ἕνα μυστήριό ἀσύλληπτο, τὸ ὁποῖο ὅμως διασφαλίζει τὴν πληρότητα τοῦ Θεοῦ ἀλλὰ καὶ τὴν ἀληθινὴ συμμετοχὴ του στὴ ἱστορία.

Δὲν τὸ χωράει ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ αὐτὴ εἶναι ἡ μαρτυρία τῆς ἐκκλη-σιαστικῆς ἐμπειρίας ἀπὸ τὸν Βιβλικὸ Θεό. «Ἐκστῆσι φρίττων, οὐρανέ», ψάλλε-ται τὸ βράδυ τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς, «καὶ σαλευθῆτωσαν τὰ θεμέλια τῆς γῆς. Ἰδοὺ γάρ, ἐν νεκροῖς λογιζέται ὁ ἐν ὑψίστοις οἰκῶν καὶ τάφῳ σμικρῷ ξενο-δοχεῖται» [μτφρ: «Ἄλλαξε ὄψη, οὐρανέ, ἀπὸ τῆ φρίκη σου, καὶ τὰ θεμέλια τῆς γῆς ἄς τρανταχθοῦν. Γιατὶ αὐτὸς ποὺ σ' ἀπέραντα ὕψη κατοικεῖ, μ' ὅλους τοὺς πεθαμένους λογαριάζεται καὶ σὲ μικρὸ καὶ ξένο τάφο καταλύει»]¹⁸.

Τῆ μυστήρια συμμετοχὴ τοῦ Θεοῦ στὸ πάθος τῆ φωτίζει κάπως ἕνα ιδιαίτε-ρο κεφάλαιο τῆς δογματικῆς παράδοσης: ἡ ἀντίδοσις ιδιωμάτων τῶν δύο φύσε-ων τοῦ Χριστοῦ¹⁹.

Ἀντίδοσις ιδιωμάτων σημαίνει ὅτι οἱ ιδιότητες καθεμιᾶς ἀπὸ τὶς δύο φύσεις τοῦ Θεανθρώπου δὲν μένουν περικλειστές στὴν ἀντίστοιχη φύσις, ἀλλὰ τελοῦν σὲ ὁσμωσις, σὲ ἀλληλοπεριχώρησις μεταξὺ τους. Ἔτσι, «κάθε τι ποὺ ἔκανε [ὁ Χρι-στὸς] ὡς ἄνθρωπος, ἦταν ἐξ Ἰσοῦ θεῖα πράξις, ἀλλὰ αὐτὸς ποὺ ἐνεργοῦσε δὲν ἦταν ἡ θεῖα φύσις. Ἐνεργοῦσε τὸ συγκεκριμένο πρόσωπο· ἦταν ὅλα πράξεις τοῦ Ἰησοῦ»²⁰.

17. Α' Κορ. 15: 3. Βλ. Σωτήριος Δεσπότης, «Ὁ ἐκκεντημένος Μεσσίας», εἰσήγησις στὴν ἡμε-ρίδα ποὺ ἀναφέραμε στὴν ἀρχὴ (πρόκειται νὰ δημοσιευτεῖ στὴν Ἐπετηρίδα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν).

18. Μ. Παρασκευὴ ἀπόγευμα, Ὁδὴ ἡ', ὁ εἰρμός. Ἡ μετάφρασις εἶναι ἀπὸ τὸ *Ἡ Ἁγία καὶ Με-γάλη Ἐβδομάδα* (ἀπόδοσις Γιάννης Σούκας), ἐκδ. Ἄρμος²2007, σ. 407.

19. Ἐπίσης τὴν ἀπουσία τῆς διάκρισις οὐσίας καὶ ἐνέργειας στὸν Θεὸ ὁ Στανιλόε τὴ θεωρεῖ αἰτία τῆς δυσκολίας τῆς δυτικῆς θεολογίας «νὰ ἐκφράσει μὲ ἱκανοποιητικὸ τρόπο τὴ σχέση ἀνά-μεσα στὴ θεῖα στάσις καὶ στὴ θεῖα κίνησις». Στανιλόε, *Ὁ Θεὸς εἶναι ἀγάπη*, ὅ.π., σσ. 19-20, 35.

20. John Zizioulas, *Lectures in Christian Dogmatics*, T & T Clark, London 2008, σ. 116 (μτφρ. δική μου).

Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ὁ θεοπασχισμὸς (ὁ Ὁρθόδοξος θεοπασχισμὸς), λοιπόν, ἀφορᾷ τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Θεὸς Υἱὸς ἔζησε τὸ πάθος, διότι εἶναι αὐτὸς ποὺ ἐνανθρώπησε. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλες ἐκβολές τῆς δογματικῆς παράδοσης. Οἱ Πατέρες, λ.χ., ἐπέμειναν ὅτι αὐτὸς τὸν ὁποῖο γέννησε ἢ Θεοτόκος δὲν ἦταν μιὰ ἀνθρώπινη ὑπόσταση, ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς Λόγος (τὸ δεύτερο Πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδας), ἡ ἀνθρώπινη φύση τοῦ ὁποῖου ἦταν ἀπὸ τὸ πρῶτο δευτερόλεπτο ἀδιαίρετα ἐνωμένη μὲ τὴ θεότητά του. Ἀκριβῶς ὑπ' αὐτὸ τὸ πρίσμα ἡ Παναγία ἀποκαλεῖται «Θεοτόκος», καὶ αὐτοὶ ποὺ σταύρωσαν τὸν Χριστὸ ἀποκαλοῦνται «θεοκτόνοι».

Χαρακτηριστικὸς εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀναθεματισμοὺς τῆς 5ης οἰκουμηνικῆς συνόδου (553): Ἀναθεματίζεται ὁποῖος δὲν ὁμολογεῖ ὅτι ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ (δηλαδή τὸ δεύτερο Πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδας: ὄχι ὁ ἄνθρωπος τάχα Ἰησοῦς) ἔπαθε κατὰ τὸ ἀνθρώπινο καὶ σταυρώθηκε κατὰ τὸ ἀνθρώπινο καὶ γέυτηκε θάνατο κατὰ τὸ ἀνθρώπινο²¹. Ὅτι στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ ὁ Θεὸς γέυτηκε τὴν ἀνθρώπινη ὀδύνη καὶ ἐγκατάλειψη, τὸ ψάλλουμε ἀδιάκοπα σὲ ὅ,τι πιὸ προσιτὸ καὶ καθημερινὸ γιὰ τὸν πιστό: στὴ θεία Λειτουργία:

Ὁ μονογενὴς Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἀθάνατος ὑπάρχων καὶ καταδεξάμενος διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν σαρκωθῆναι ἐκ τῆς ἁγίας Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας, ἀτρέπτως ἐνανθρωπήσας, σταυρωθεὶς τε, Χριστὲ ὁ Θεός, θανάτῳ θάνατον πατήσας, εἶς ὢν τῆς Ἁγίας Τριάδος, συνδοξαζόμενος τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, σῶσον ἡμᾶς²².

Στὴν ὀπτική αὐτή, λοιπόν, πάσχει (τὸ ἐπαναλαμβάνω) ὁ Χριστός, δὲν πάσχει ὅμως ἡ θεία φύση. Αὐτὴ τὴ θέση τὴ βρίσκουμε διαχρονικά, μέχρι καὶ σὲ σύγχρονους Ὁρθόδοξους θεολόγους²³. Ἡ θεία φύση ἐξ ὀρισμοῦ βρίσκεται πέρα ἀπὸ κάθε λογῆς περιορισμούς, στοὺς ὁποίους, ἀντίθετα, ὑπόκεινται τὰ κτιστὰ ὄντα. Ὁ τρόπος, λοιπόν, μὲ τὸν ὁποῖον ὁ Θεὸς βιώνει περιορισμούς (ἐδῶ: ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον συμμετέχει στὴν ὀδύνη), εἶναι ἡ ἐλεύθερη καὶ ἡθελημένη ἀπό-

21. 12ο ἀνάθεμα: «Εἰ τις οὐχ ὁμολογεῖ τὸν τοῦ Θεοῦ Λόγον παθόντα σαρκὶ καὶ ἐσταυρωμένον σαρκὶ καὶ θανάτῳ γευσάμενον σαρκὶ γεγονότα τε πρωτότοκον ἐκ τῶν νεκρῶν, καθὸ ζωὴ τέ ἐστι καὶ ζωοποιὸς ὡς Θεός, ἀνάθεμα ἔστω». Μητροπολίτου Νικοπόλεως Μελετίου, *Ἡ Πέμπτη οἰκουμηνικὴ σύνοδος* (εἰσαγωγή, πρακτικά, σχόλια), Ἀθήναι 1985, σσ. 471-472. Γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ὀρθόδοξης στάσης βλ. Aloys Grillmeier & Theresia Hainthaler, *Christ in Christian Tradition, 2.2: The Church of Constantinople in the 6th c.*, Mowbray, London & Westminster John Knox Press, Louisville 1995, σσ. 317-343. Εὐχαριστίες ἐκφράζω στὸν φίλο π. Δημήτριο Μπαθρέλλο γιὰ τίς πολὺτιμες ἐπισημάνσεις του πάνω στὸ δακτυλόγραφό μου.

22. 2ο ἀντίφωνο θ. λειτουργίας Ἱ. Χρυσοστόμου.

23. Βλ. χαρακτηριστικὰ Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθόδοξου πίστεως* (κεῖμ.- μτφρ. Νίκου Μαρτσούκα), ἐκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 220-225, 320. Νικόδημος Ἀγιορείτης, *Ὁ ἀόρατος πόλεμος*, ἐκδ. ΧΕΕΝ, Ἀθήναι 1977, σ. 190. Στανιλοάε, *Ὁ Θεὸς εἶναι ἀγάπη*, ὁ.π., σσ. 61-62. Zizioulas, ὁ.π., σσ. 109-110. π. Γεώργιος Φλωροφσκυ, «Ἐπὶ τοῦ ξύλου τοῦ σταυροῦ» (μτφρ. Σταμ. Χατζησταματίου), στοῦ ἴδιου, *Θέματα Ὁρθόδοξου Θεολογίας*, ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήναι 1973, σσ. 65, 68-70. Νίκος Μαρτσούκας, *Δογματικὴ καὶ συμβολικὴ θεολογία*, ἐκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 277-279. Μέγας Λ. Φαράντος, *Ἡ περὶ Θεοῦ Ὁρθόδοξος διδασκαλία*, Ἀθήναι 1985, σσ. 258, 565, 571-572.

φασή του, μιὰ πράξη δηλαδή ἀκραίας ἀγάπης: αὐτὴ πού τολμηρὰ ὁ Παῦλος ὀνόμασε ἐκούσια κένωση (Φίλιπ. 2: 7).

Αὐτό, ὡστόσο, μπορεῖ, ἄραγε, νὰ σημαίνει ὅτι ἡ προαιώνια ἐνδοτριαδικὴ ζωὴ (ἡ θεία ζωὴ καθαυτὴν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κόσμου) εἶναι ἀσχετὴ πρὸς τὴν ἔννοια τοῦ πάσχειν ἢ, καλύτερα, πρὸς κάθε ἔννοια τοῦ πάσχειν; Ἐδῶ χρειάζεται μεγάλη διάκριση. Γνωρίζουμε τὴν ὀδύνη τὴν σύμφυτη μὲ τὴν κτιστότητα, δηλαδή τὴν ὀδύνη τῶν υπάρξεων πού ἀνὰ πᾶσα στιγμὴ ροκανίζονται ἀπὸ τὴ φθορὰ. Τὸ ἀντίθετό της, ὅμως, δὲν εἶναι ἡ ἀδράνεια καὶ ἡ ἀναισθησία. Δὲν εἶναι, μήπως, αἰωνίως ἀγάπη ὁ Θεός (1 Ἰω. 4: 8); Τὸ ὅτι εἶναι ἀγάπη σημαίνει ὅτι καθαυτὸν ὁ τρόπος ὑπαρξῆς του εἶναι ἡ ἠθελημένη ἀγαπητικὴ κίνηση, τὸ ἀγαπητικὸ ἀνοιγμα, ἡ ἀγαπητικὴ δεξίωση καθενὸς Προσώπου τῆς Τριάδας πρὸς τὰ ἄλλα. Ἐπειδὴ προαιωνίως εἶναι ἀγάπη, γι' αὐτὸ καὶ μᾶς ἀγαπᾶ – γι' αὐτὸ καὶ μᾶς δημιουργήσε. Ἡ πρὸς ἐμᾶς ἀγάπη του, δηλαδή, δὲν ἀποτελεῖ προσθήκη πάνω σὲ μιὰ ἀδρανῆ καὶ ἀναισθητὴ θεία ὑπαρξή, ἀλλὰ συνιστᾶ ἔμπρακτο καὶ ἐκούσιο ξεχειλισμα τῆς ζωῆς του²⁴. Ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἡ συμμετοχὴ τοῦ Θεοῦ στὴν ἀνθρώπινη ὀδύνη (πού ψηλαφήσαμε παραπάνω) ἔχει τὰ ριζώματά της στὴν ἐνδοτριαδικὴ ζωὴ. Ὁ Πατὴρ καὶ τὸ Πνεῦμα δὲν σαρκώθηκαν μὲν καὶ δὲν γεύτηκαν θάνατο, συμμετέχουν ὅμως σὲ ὅλο τὸ ἐγχείρημα τοῦ Χριστοῦ μέσω καὶ λόγῳ τῆς ἀγάπης τους, ἡ ὁποία κάνει, χαρακτηριστικά, τὸ Πνεῦμα νὰ μεσιτεύει στὸν Πατέρα γιὰ μᾶς «μὲ στεναγμούς πού δὲν μποροῦν νὰ ἐκφραστοῦν μὲ λέξεις» (Ρωμ. 8: 26). Νὰ τὸ ποῦμε αὐτὸ «ὀδύνη»; Νὰ τὸ ποῦμε «πάθος»; Νὰ τὸ ποῦμε, καλύτερα, «ἀπαθὲς πάθος»; Μποροῦμε νὰ τὸ ποῦμε μὲ ὅποιον τρόπο δυνηθεῖ ἡ ἀδύναμη γλώσσα μας, ἀρκεῖ καλοπροαίρετα καὶ διαυγῶς νὰ συνομολογήσουμε τί παλεύουμε νὰ ψηλαφήσουμε²⁵. Καὶ νὰ μὴ γινόμαστε, βέβαια, ἀστείοι, φανταζόμενοι ὅτι θὰ δυνηθοῦμε νὰ περιγράψουμε ἐπαρκῶς ἓνα μυστήριον... Ὁ Στανιλοάε φωτίζει κάπως τὴν ἔννοια τοῦ «ἀπαθοῦς πάθους», ἀφ' ἑνὸς ὑπογραμμίζοντας τὴν κινήσιμότητα τῆς ἐνδοτριαδικῆς ζωῆς, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀποσυνδέοντάς τιν ἀπὸ τὴν ἀγωνία ἡ ὁποία στοιχειώνει τὴν ἀνθρώπινη κινήσιμότητα, ὡς ἀναμονὴ ἀνταπόκρισης τοῦ ἄλλου στὴν ἀγάπη πού τοῦ ἐκπέμψαμε. Στὸν Θεό, τόσο ἡ κίνηση πρὸς τὸ ἄλλο Πρόσωπο ὅσο καὶ ἡ ἀνταπόκριση τοῦ ἄλλου Προσώπου εἶναι ταυτόχρονες καὶ ἀκαριαῖες²⁶. Δὲν πρό-

24. Μεταφέροντας αὐτὸ στὸ πεδίο τῆς σχέσης οὐσίας - ἐνεργειῶν, ὁ Στανιλοάε σημειώνει ὅτι, παρ' ὅλο πού οἱ ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ δὲν ταυτίζονται μὲ τὴν οὐσία του, «ὁ Θεός, ὡς πρόσωπο, ἐκφράζει κάτι ἀπὸ τὴ θεία οὐσία του στὶς ἴδιες τίς ἐνέργειες. [...] Ἡ θεία οὐσία δὲν παραμένει αὐστηρὰ ἔξω ἀπὸ τούτῃ τὴν κίνηση πού εἶναι οἱ πράξεις τοῦ Θεοῦ καὶ [...] οἱ πράξεις αὐτὲς δὲν εἶναι οὔτε ἔξωτερικὲς οὔτε ἀντίθετες πρὸς τὴ θεία οὐσία ἀλλὰ ριζώνουν σ' αὐτὴ: εἶναι σὰν ἐλευθερὲς ἀκτινοβολίες». Βλ. Ὁ Θεός εἶναι ἀγάπη, ὁ.π., σ. 23.

25. Ὁ Moltmann, ὁ.π., σ. 237, συνδέει τὴν ταυτότητα τοῦ Θεοῦ ὡς ἀγάπης μὲ τὴν ἔννοια ἐνὸς ἰδιαιτέρου εἶδους πάσχειν, καὶ σημειώνει: «Ἄν ὁ Θεός θὰ ἦταν ὑπὸ οἰαδήποτε ἔννοια, δηλαδή ἀπολύτως, ἀδύνατον νὰ ὀδυνᾶται, τότε θὰ ἦταν ἀδύνατο καὶ νὰ ἀγαπᾶ».

26. «Ἡ ἀγάπη εἶναι προσφορὰ ἐνὸς “ἐγώ” σ' ἓνα ἄλλο, καὶ ἡ ἀναμονὴ τῆς ἀνταπόκρισης: ἡ ὀλοκληρωτικὴ προσφορὰ τοῦ ἄλλου. Γι' αὐτό, μόνον στὴν ἄμεση καὶ πλήρη ἀνταπόκριση ὁ ἀγαπημένος ἐνώνεται μὲ αὐτὸν πού τὸν ἀγαπᾶ καὶ ἡ ἀγάπη γίνετα ὀλοκληρωμένη. Ὁ χρόνος εἶναι ἡ διάρκεια τῆς ἀναμονῆς τούτης [...]. Ἐκφράζει τὴν πνευματικὴ ἀπόσταση μεταξὺ τῶν προσώπων. [...] Ὅμως] στὸ Θεό ἡ ἀναμονὴ γιὰ ἀνταπόκριση στὴν ἀγάπη εἶναι μηδενική, γιατί ἡ ἀγάπη με-

κειται για πάθος σάν τοῦ ἀνθρώπου, οὔτε ὅμως καί για ἀπάθεια σάν τοῦ ἀδρανοῦς θεοῦ τῶν φιλοσόφων.

Τις ἀνθρωπομορφικές διατυπώσεις μας, πού ἀφοροῦν τὸν Θεό, στὸ πλαίσιο ἑνὸς λόγου ἀφηγηματικοῦ, ποιητικοῦ καὶ παραβολικοῦ, τίς παρακολουθεῖ βεβαίως ὁ κίνδυνος στρεβλώσεων καὶ ἀπολυτοποίησης τῶν διαφόρων εἰκόνων. Ἄλλὰ ποιά ἀνθρώπινη διατύπωση εἶναι ἐλεύθερη ἀπὸ αὐτὸν τὸν κίνδυνο; Ἡ δογματικὴ παράδοση, πού ψηλαφήσαμε παραπάνω, ἐκφράζεται κατὰ βάσιν μὲ ὄρους ὄντολογίας. Ποιὸς κίνδυνος καταδοκεῖ ἐδῶ; Ὁ κίνδυνος, ἡ ἐπικέντρωσή μας στὸ «εἶναι» τοῦ Θεοῦ δίκην «χημικῆς» προσέγγισής του, νὰ ἐνισχύει τὴν ἐννόησή του ὡς ἀδρανοῦς ὑπάρξεως, νὰ ἐμφανίζει τὴ συνάντησή μας μαζί του ὡς ἕνα εἶδος «χημικῆς ἔνωσης», καὶ νὰ ἀδυνατίζει τὴ δυναμικὴ ἐνός Θεοῦ πού πράττει ἀπελευθερωτικὰ μέσα στὴν ἱστορία. Ἡ δυναμικὴ αὐτὴ συνέχει δίκην ραχοκοκαλιάς ὀλόκληρη τὴν ἀποκάλυψη ἀνέκαθεν, δηλαδὴ ἀκόμα καὶ πρὶν νὰ διατυπώσει ἡ Ἐκκλησία τοὺς λεπτοὺς Τριαδολογικοὺς καὶ Χριστολογικοὺς ὄρους τῆς. Ἡ Ἐκκλησία ὑπῆρξε κάποτε καὶ χωρὶς τίς διατυπώσεις αὐτές, δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ὅμως χωρὶς τὴν ἐν λόγῳ δυναμικὴ. Πολὺ ζωντανὰ τὴ δυναμικὴ αὐτὴ τὴν ἀποδίδουν οἱ ἀνθρωπομορφικὲς βιβλικὲς ἐκφράσεις, οἱ ὁποῖες, ὅταν (ὅπως εἴπαμε) δὲν ἀπολυτοποιοῦνται, ἀφήνουν χῶρο στὸ μυστήριο καὶ ὡς πρὸς τοῦτο συναντῶνται μὲ τὴν ἀποφατικὴν παράμετρο τῆς θεολογίας. Οἱ ὄντολογικὲς κατηγορίες, ἐντέλει, οὔτε ἀχρηστεύουν οὔτε ὑποκαθιστοῦν τὴν ἀφηγηματικότητα καὶ τὴν παραβολικότητα. Ὅλων τῶν εἰδῶν τὰ λεξιλόγια εἶναι πολύτιμα, ἀλλὰ οὐδὲν αὐτάρκες.

Μετὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴ δογματικὴ παρέμβαση, τὰ ἐρώτημα, γιὰ ἀκόμη μιὰ φορά, εἶναι τί συνεπάγεται ἡ πίστη γιὰ τὴν καθημερινότητα, τὴν ὀδύνη, τὴν ἀδικία καὶ τὸ παράλογο πού λυσομανᾷ μέσα στὴν ἱστορία. Ἡ σταύρωση τοῦ Χριστοῦ, τελικά, εἶναι ἀπλῶς κάτι πού ἔλαβε χώρα καὶ τελείωσε γιὰ νὰ τὴ διαδεχτεῖ ἡ Ἀνάσταση; Ἡ μήπως ἡ σταύρωση συνεχίζεται καὶ ἀποτελεῖ μιὰ πραγματικότητα τῆς ἱστορίας, ὅσο ἡ ἱστορία συνεχίζει νὰ εἶναι τὸ πεδίο ἀναμέτρησης τῶν φιλόθεων καὶ ἀντίθεων δυνάμεων;

Ἡ Ἀνάσταση εἶναι τὸ μέλλον μας. Εἶναι τὸ ἔσχατο πού εἰσβάλλει στὴν ἱστορία. Ἀλλὰ τὴν Ἀνάσταση τὴν στοιχειώνει, τὴ συνοδεύει γιὰ πάντα ἡ σταύρωση, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ σταύρωση δείχνει τί λογῆς γεγονὸς εἶναι ἡ Ἀνάσταση; ὅτι δηλαδὴ δὲν εἶναι οἰοδήποτε ξαναζωντάνεμα, ἀλλὰ εἶναι ἡ νίκη τῆς θυσιαστικῆς Ἀγάπης ἐπὶ τοῦ θανάτου. Ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἡ σταύρωση δὲν εἶναι ἡ ἧττα, τὴν ὁποία διαδέχεται ἡ νίκη, ἀλλὰ εἶναι ἡ νίκη, τὴν ὁποία διαδέχεται ἡ νίκη. «Ἡ Ἀνάστασις», ἔχει ἐπισημάνει ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ, «ἀποκαλύπτει [...] καὶ συνεχίζει τὴ νίκη ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ [...]». Ἡ δύναμις τῆς Ἀναστάσεως εἶναι ἀκριβῶς «ἡ δύναμις τοῦ Σταυροῦ»²⁷.

ταξὺ τῶν προσώπων τῆς Τριάδας εἶναι τέλεια». Στανιλοάε, Ὁ Θεὸς εἶναι ἀγάπη, ὁ.π., σ. 48. Τὰ εἰσαγωγικά στὸ «ἐγὼ» τὰ πρόσθετα ὁ ἴδιος, γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ κατανόηση τοῦ κειμένου.

27. Φλωρόφσκυ, ὁ.π., σ. 71. Πρὸβλ. π. Δ. Στανιλοάε, *Στὸ φῶς τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς ἀναστάσεως* (μτφρ. Σωτήρης Γουνεῶς), ἐκδ. Ἰ. Μ. Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος, Κύμη 1984, σ. 53:

Ναί. Ἡ ἱστορία εἶναι ἓνας πόλεμος μέχρις Ἐσχάτων. Καί μέσα σ' αὐτὸ τὸν πόλεμο, συχνὰ ὁ Χριστὸς «ἠττάται» καὶ κάνει ζωὴν τὴν ὀδύνην, τὸ παράλογο, τὴν ἐγκατάλειψη. Μέχρι τὴν τελικὴν νίκη τῶν ἐσχάτων, ὅσο ἀκόμη μανιάζει τὸ δαιμονικὸ καὶ ἡ ἀπανθρωπιά, ὁ Χριστὸς ὄχι μόνο εἶναι μετὰ τὰ θύματα τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ γίνεται ἓνα θύμα τῆς ἱστορίας. Τὸ δόγμα τοῦ πάσχοντος Θεοῦ (τοῦ πάσχοντος αὐτοπροσώπως μέσα στὴν ἱστορία) δίνει τὴν βάση γιὰ μιὰ πολιτικὴ θεολογία (πολιτικὴ μετὰ τὴν εὐρεία ἔννοια, τῆς ἐγνωσίας καὶ τῆς εὐθύνης ἀπέναντι στὸν κοινὸ βίον), ἡ ὁποία ὀφείλει νὰ πεῖ εὐθαρσῶς: Ὁ κόσμος αὐτὸς δὲν εἶναι θέλημα Θεοῦ. Ὁ κόσμος αὐτὸς ὀφείλει νὰ ἀλλάξει²⁸.

Οἱ Χριστιανοί, εἶχε πεῖ ὁ Φλωρόφσκυ, «πρέπει νὰ κατανοοῦν πῶς ἡ κοινωνικὴ ἀθλιότης εἶναι ἡ συνεχιζόμενὴ ἀγωνία τοῦ Χριστοῦ, ποὺ ὑποφέρει ἀκόμη στὸ πρόσωπο τῶν μελῶν του»²⁹. Καὶ ὁ Στανιλοάε προχώρησε ἀκόμη παραπέρα, καὶ μίλησε γιὰ τὴν συμμετοχὴ τοῦ Χριστοῦ στὴν ὀδύνην ὄχι μόνο τῶν μελῶν του, ἀλλὰ καὶ ἑκάστου ἀδικημένου: Ὁ Χριστὸς «ἐξισώνει τὴν ἀξία τῶν ἀνθρώπων ποὺ πάσχουν, μετὰ τὴν δικὴν του ἀξία [...]. Δείχνει ὅτι αὐτὸς ὁ ἴδιος πάσχει μετὰ τοὺς πάσχοντες»³⁰. Αὐτὸ τὸ εἶχε ἐκφράσει περὶ φημα ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς στὸ ἔργο του *Μυσταγωγία*, στὸ ὁποῖο ἐρμηνεύει τὴν θείαν Λειτουργίαν. Ἀντίθετα πρὸς μονιστικὰς, ἐσωστρεφεῖς θεωρήσεις τῆς λειτουργικῆς ζωῆς, ὁ Μάξιμος κλείνει τὴν ἐρμηνείαν του μετὰ ἓναν ὕμνον γιὰ τὸ ἀνοιγμα στὸ πρόσωπο τοῦ ἀδικημένου, ἓναν ὕμνον πρὸς τὴν ἀλληλεγγύη: Ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς αὐτῆς ὁ Χριστὸς ὑποφέρει μυστικὰ τὶς ὀδύνας τῶν ἀδυνάτων καὶ καλεῖ τοὺς πιστοὺς νὰ τὸν μιμηθοῦν, νὰ διακονήσουν τὸ πάθος τῶν ἀνθρώπων πάσχοντας οἱ ἴδιοι. Ὁ Μάξιμος συνδέει τὴν θέωση τοῦ ἀνθρώπου ὄχι μόνο μετὰ τὴν μυστηριακὴν ζωὴν ἢ ἓναν ἐσωτερισμό (ὅπως συνήθως κάνουν πολλοί), ἀλλὰ μετὰ τὴν φιλόνηρωτην πράξιν (τὴν ὁποία, ἀντίστοιχα, ἀπαξιώνουν πολλοί). Καὶ ταυτόχρονα μιλά ρητὰ γιὰ μυστικὴν ὀδύνην τοῦ Θεοῦ μέχρι τὸ τέλος τῆς ἱστορίας.

Τίποτα δὲν εἶναι τόσο ἐπιτήδειο γιὰ τὴν θέωση καὶ γιὰ τὴν προσέγγισιν τοῦ Θεοῦ, ὅσο τὸ ἔλεος ποὺ προσφέρεται ἀπὸ τὸ βάθος τῆς ψυχῆς μετὰ ἰκανοποίησιν καὶ χαρὰν σὲ ὅσους τὰ ἔχουν ἀνάγκη. Ὁ Λόγος ἔδειξε ὅτι εἶναι

«Ὁ Σταυρὸς ἐξακολουθεῖ νὰ μεταδίδει τὴν δύναμίν του μέσα ἀπὸ τὸν Ἀναστημένο Χριστὸν στὸν κόσμο».

28. «Σίγουρα ὑπάρχει ἓνας παράδεισος, στὸν ὁποῖο εἰσέρχονται οἱ ψυχὲς τῶν πιστῶν μετὰ θάνατο. Ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἓνας ἐν ἐξελίξει παράδεισος καὶ ἐδῶ στὴ γῆ, ἀποκατάστασις τοῦ ἀρχικοῦ παραδείσου. Μπορεῖ νὰ ἐξελιχθῆι διὰ τοῦ σταυροῦ, ποὺ ὑψώνεται στὸ μέσο τῆς γῆς καὶ ποὺ οἱ ἄνθρωποι τὸν ἀποδέχονται ὡς κανὸνα τῆς ζωῆς τους [...]. Τελικὰ ὁ ἐν ἐξελίξει ἐπίγειος παράδεισος, θὰ γίνῃ μετὰ τὴν ἀνάστασιν τῶν σωμάτων, ὁ τέλειος καὶ αἰώνιος παράδεισος. Ἀλλὰ χωρὶς τὴν προσπάθειαν νὰ κάνουμε τὴν γῆν, σ' ἓνα κάποιο βαθμὸν, παράδεισο, δὲν προχωροῦμε πρὸς τὸν παράδεισον τοῦ ἐπέκεινα. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸν ὁ Χριστὸς μένει μαζί μας ὡς τὸ τέλος τοῦ κόσμου», π. Δ. Στανιλοάε, *Στὸ φῶς τοῦ σταυροῦ*, ὅ.π., σ. 29.

29. π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ, «Τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα στὴν Ἀνατολικὴ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία», στὸ ἴδιον, *Χριστιανισμὸς καὶ Πολιτισμὸς* (μτφρ. Ν. Πουρναρᾶ), ἐκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονικὴ 1982, σ. 169.

30. π. Δημήτριος Στανιλοάε, «Ἡ Χριστιανικὴ ἀντιληψὴ γιὰ τὸ αἶσθημα εὐθύνης» (μτφρ. Ἐλένη Ταμαρέση-Παπαθανασίου), *Σύναξις* 118 (2011), σ. 8.

Θεός αυτός που έχει ανάγκη να ευεργετηθεί [...]. Κι αν είναι Θεός ο φτωχός από συγκατάβαση του Θεού, που έγινε φτωχός για μᾶς και δέχεται με αγάπη επάνω στον εαυτό του τὰ πάθη του καθενός κι ως τὸ τέλος τῆς ζωῆς αὐτῆς ἀνάλογα πρὸς τὸ πάθος καθενός πάντα θὰ ὑποφέρει μυστικά ἀπὸ αγάπη, εἶναι φανερό κατὰ φυσικὸ λόγο ὅτι περισσότερο θεός θὰ εἶναι αὐτός, που μιμητῆς τοῦ Θεοῦ, θεραπεύει ὅπως ὁ Θεός τῶν ἄλλων τὰ πάθη ἀπὸ φιλανθρωπία μὲ τὸ δικό του πάθος και δείχνει πῶς ἔχει μέσα του κατ' ἀναλογία τὴν ἴδια μὲ τὸ Θεὸ δύναμη σωστικῆς πρόνοιας³¹.

Σύγχρονα θεολογικά κείμενα συνήθως νοοῦν τὴ συσταύρωση τοῦ πιστοῦ μὲ τὸν Χριστὸ μονάχα ὡς καταπολέμηση τῶν παθῶν τοῦ πιστοῦ. Δὲν εἶναι ὅμως μόνο αὐτό. Εἶναι καὶ ἡ συμμετοχὴ σὲ ἓνα ἀπελευθερωτικὸ ἔργο μέσα στὴν ἱστορία. Στὴν πραγματικότητα ἀμφότερα (ἡ καταπολέμηση τῶν παθῶν καὶ ἡ στροφή πρὸς τὸν ἄλλον) εἶναι παράμετροι τοῦ ἑνός καὶ τοῦ αὐτοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἔργου. Ἡ ἀπελπισία που ἀποτυπώνει ὁ Βίτζελ ρέπει πρὸς τὸν θάνατο. Ἀφήνει τὸν ἄνθρωπο νὰ τερματίσει στὴν ὁδύνη. «Σ' αὐτὸ τὸ μέρος», εἶχε πεῖ ὡμὰ καὶ ρεαλιστικά ἓνας συγκατατούμενος στὸν μικρὸ Βίτζελ, συμβουλεύοντάς τον νὰ μὴ μοιράζεται τὴ μερίδα του μὲ τὸν ἐτοιμοθάνατο πατέρα του, «δὲν ὑπάρχει πατέρας, ἀδερφός, φίλος. Καθένας μας ζεῖ καὶ πεθαίνει μοναχός του»³². Ἀντίθετα, ἡ πίστη παλεύει νὰ μεταμορφώσει τὴν ὁδύνη σὲ κάτι ἄλλο, τὸ ὁποῖο καὶ ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὰ οὐσιώδη. Νὰ τὴ μεταμορφώσει σὲ ἀλληλεγγύη. Πράγματα δύσκολα, πολὺ δύσκολα...

Ἡ ὄλη ἡ προοπτικὴ που προσπαθήσαμε νὰ ψηλαφήσουμε, δὲν δίνει μιὰ εὐκολὴ ἀπάντηση, δὲν σταματᾷ ἐδῶ καὶ τώρα τὸν ἀνυπόφορο πόνο, δὲν αἶρει τὸν πειρασμὸ τοῦ παράλογου. Εἶναι ὁ δύσκολος δρόμος τῆς διάνοιξης ἐνδοχώρας ἐκεῖ που ὅλα δείχνουν νὰ τερματίζονται. Τὴ Μεγάλῃ Τρίτῃ ἡ Κασσιανὴ θὰ μᾶς θυμίσει ὅτι κάποτε οἱ ἄνθρωποι ἄκουσαν στὸν παράδεισο τὰ βήματα τοῦ Θεοῦ καὶ κρύφτηκαν. Μετὰ τὴν θυσία τοῦ Χριστοῦ, ὁ Θεὸς βαδίζει μαζὶ μὲ τοὺς ἀνθρώπους, γίνεται συνοδοιπόρος τους ἕως ἐσχάτου τῆς γῆς, γίνεται ὄχι μόνο ὁμοτρόπεζος, ἀλλὰ καὶ συγκακουχούμενος, γίνεται σύντροφος τοῦ ἀνθρώπου καὶ συναγωνιστῆς του σὲ ἓναν ἀγώνα κατὰ τοῦ δαιμονικοῦ μέσα στὴν ἱστορία. Τὴν Ἀνάστασι τὴν διακονεῖ αὐτὸς που συσταυρώνεται μὲ τὸν Θεό, ὁ ὁποῖος –ναί!– βρίσκεται ἐδῶ, καὶ κρέμεται στίς ἀγκύνες.

31. *Μυσταγωγία τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ* (μτφρ. Ἰγνάτιος Σακαλῆς), ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 1973, σσ. 247, 249 (Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Μυσταγωγία*, PG 91, 713A-B). Βλ. τὸ ἡμέτερο, «Χαμένοι στὴν ἠθική. Στάσεις τῆς σύγχρονης Ὁρθόδοξης θεολογίας», *Ἡ ἐπιστροφή τῆς ἠθικῆς. Παλαιὰ καὶ νέα ἐρωτήματα* (ἐπιμ. Σταύρος Ζουμπούλακης), ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 2013, σσ. 308-309.

32. Wiesel, *ὁ.π.*, σ. 111.